

מכתלי בית ההוראה

אקטואליה
בהלכה

פניני הלכה למעשה, בענייני דיומא ושאלות המתחדשות

מרבני בית המדרש להוראה ודיינות "באר ישראל"

בראשות מורינו הגאון רבי מנחם מנדל פומרנץ שליט"א

מכתלי בית ההוראה

תשובה ממורינו הרב שליט"א

שליח שהשקיע כספי פיקדון במטבע דיגיטלי והרוויח - למי שייך הרווח?

השולחן ערוך (סו) שבעל הבית שרוב עסקיו בריבית דינו כשולחני, וכתבו הסמ"ע (ס"ק י"ח) והש"ך (ס"ק י"ב), בשם המרדכי (ס"י רצ"ה), שבזמן הזה שאין רוב עסקי בני אדם בקרקעות אלא במסחר, 'כולי עלמא דינא כשולחני'. ועוד כתבו הסמ"ע (ס"ק יט) והש"ך (ס"ק יג), בשם מהר"ק (שורש קנא), שאין חילוק בין עשיר לעני ובין שהתגרים מצויים או לא. ולפי זה היה מקום לומר שאף אליעזר דינו כשולחני, והיה רשאי להשתמש במעות.

מעות פיקדון ביד שליח

אולם היתר זה אינו אלא בנפקד שהמעות הופקדו בידו כדי שיהיו מונחות אצלו זמן מה. אבל בשליח להלוכה, שנמסרו לו המעות רק כדי להעבירן ליעדן נחלקו הפוסקים: דעת הש"ך (ס"י קכ"א סק"ה) שגם לשליח מותר להשתמש במעות, וכן כתב התומים (ס"י קכ"ה סק"ה). אולם הנתיבות (ס"י קכ"א סק"י, וסתם כדבריו בפתחי תשובה ס"י רצ"ב ס"ק ב) השיג על הש"ך על פי המבואר בבית יוסף (יו"ד ס"י קס"ח סט"ז) שאין לשליח רשות להוציאם, כיון שלא מסרם שישהה בידו שום זמן אלא כדי שימסרם מיד ללוה, וכן בחזרתם שימסרו מיד למלוה, ואפילו אם הוא שולחני אסור לו להשתמש במעות, ודינו כשומר חנם ופטור מגניבה ואבידה. וכן כתב בצמח צדק (פסקי דינים לס"י רצ"ב) שכיון שאין לנו גילוי דעת של מפקיד שנותן לו רשות להשתמש אסור לו ליגע בהם. וכתב בשו"ת בית שלמה (ח"ו"מ ס"י לד) שלדינא כיון שדעת כמה פוסקים שאסור לו להשתמש במעות, אי אפשר לחייבו כשומר שכו.

ולכאורה אף בנידון דידן כך הוא לדעת הפוסקים שאין רשות לשליח להשתמש במעות, שהרי אליהו מאיר מסר את המעות לאליעזר כדי שיוליכם ויפקידם בגמ"ח עבורו, ולא לשם פיקדון רגיל.

המשך בעמ' ג'

ישתמש בכסף לדברים שאינו ראויים לפי חינוכו, שיש להימנע מלתת לו.

יותר בתור לאברכי כולל

בשעת קניות בסופרמרקט כאשר אני עומד בתור לקופה, יש פעמים שמאחוריי ממתין אברך כולל. לעיתים מדובר בתור ארוך, וברור לי שאם אפשר לו לעקוף אותי, יוכל לשוב לכולל מוקדם יותר ולהרוויח כמה דקות של לימוד תורה. האם עליי לוותר על מקומי בתור כדי לסייע בריבוי לימוד התורה, או שאין אדם מחויב לוותר על זכותו ולהמתין זמן נוסף עבור כך?

ת. בשולחן ערוך (יורה דעה סימן רמ"ג סעיף ה) מבואר שיש להקדים את תלמידי החכמים הבאים לדין לפני הדיין. כיום בזמנינו יש דיון מי נחשב תלמיד

המשך בעמ' ב'

לא יתבטל מתורה, חייבין הסוחרים להתבטל עד שימכור את שלו וישבו לתלמודו. ולפי"ז גם כאן חייבין הם להמתין שהת"ח ישיג שלו מהר כדי שלא יתבטל מתלמודו. ואף שאין חיוב קימה במקום חסרון כס, מ"מ חייב למנוע מרווח וכהנ"ל, א"כ הוא הדין דחייב להמתין עוד זמן, ונראה דלענין זה יש דין ת"ח בזה"י היא דתורתו אומנתו ולומד כל הזמן, וחייבין לכבדו שיתפנה לחזור לתלמודו, ותמנהי שלא נזהרין לבדו זה בזה"י. ונראה שכל זה בת"ח שבא באקראי בעלמא, אבל אם רגיל ללכת מפני שמנצל את מעמדו שהוא לא צריך לעמוד בתור, ואינו שולח את אשתו שהיא צריכה לעמוד, נראה כפוסע על ראשי עם קודש, שנראה שמשתמש בכח תורה כדי לדחות, ומיהו באקראי בעלמא נראה פשוט שמנצל לתת לו מקום קודם וכמ"ל. (ומה עוד שאפילו הת"ח מוחל על כבודו, יש לומר דלא מועיל, שכבודו יכול למחול ולא דיבור, שלפעמים

אלא שיצאה לזמן קט. אני לא ידעתי שכבר היתה. אמרתי איך שיהיה, יש לי דין קדימה ובדאי כבוד התורה עדיף, רק באלמנה צריך עיון. ונסתפקתי אם המתין השני חולה יותר מן הראשון, אפשר שצריך להקדימו או שנאמר שהכל לפי סדר הקדימה... עכ"ל. וכ"כ בתשובות והנהגות (ח"א ס"י תקל"ב) מצוה לקום בפני ת"ח שנאמר והדרת פני זקן, ובפתיחה להלכות ת"ת ובסמ"ח (י"ט) כתב הרמב"ם המצוה לכבד ולגדל ת"ח, ולכאורה מסביר אין לך נתינת כבוד יותר גדולה מלתת לו את התור. וגם בעיקר דין קימה דבענין קימה שיש בה הידור, הנה ליתן לת"ח שלא ימתין בתור, נראה דחייב בכך דחשיב קימה שיש בה הידור. ובני המופלג הר"ר חיים עוזר נ"י העלה שהדין מפורש בשו"ע (י"ד ס"י רמ"ט ס"ד) 'ת"ח שיש לו סחורה למכור לא מניחים לשום אדם למכור מאותה סחורה עד שימכור הוא תחלה את שלו', והיינו כדי שהת"ח

אליהו מאיר מסר לאליעזר סך חמישה עשר אלף דולר, וביקש ממנו שכאשר ישוב בעוד כעשרה ימים לניו יורק, יפקיד את הכסף עבורו בגמ"ח. אליהו מאיר הקדים למסור את הכסף כבר עתה, אף שידע שאליעזר ישהה בינתיים במקום קיט, משום שלא רצה שהמעות יישארו ברשותו ויוציא מהן לצרכיו.

באותו לילה, בלא ידיעת אליהו מאיר ובלא רשותו, השקיע אליעזר את הכסף - יחד עם כספים משלו - במטבע דיגיטלי, והרווח היה גדול עד שהקרן גדלה מחמישה עשר אלף דולר לארבעים אלף דולר.

כעת טוען אליהו מאיר שכל הרווח שנעשה בכספו שייך לו, ואילו אליעזר טוען שמאחר שהשתמש במעות הרי נעשה כלווה עליהן, וכשם שהיה נושא לבדו בכל ההפסד אילו היה מפסיד, כך גם הרווח שייך לו. עם מי הדין?

תשובה:

הנה יש לעיין בנידון זה בשני עניינים: ראשית, אם היה רשאי אליעזר להשתמש בכלל במעות. שנית, אף אם נעלה שלא היה רשאי להשתמש בהן, האם הרווח שנעשה על ידו שייך לו או לבעל המעות.

ההיתר להשתמש במעות פיקדון

יסוד דין השימוש במעות פיקדון מבואר בשולחן ערוך (ח"מ ס"י רצ"ב ס"ו): 'היה הנפקד שולחני או חנוני והופקד אצלו מעות, אם אינם חתומים ולא קשורים קשר משונה... מותר לו להשתמש בהם לפיכך נעשה עליהם שומר שכר וחייב בגניבה ואבידה'. ובאר הסמ"ע (ס"ק טו), שטעם הדבר 'כיון דהמפקיד יודע שחנוני ושולחני צריכין למעות ולא קשרם... ודאי אינו מקפיד בשימוש'. עוד כתב

הלכה למעשה

תשובות ממורינו הרב שליט"א

טבילת ידיים בים

בימי בין הזמנים נסעתי עם אחי ליס. כשיצאנו מהמים רצינו לאכול לחמניות לארוחת צהריים, אך לא היה לנו ספל כשר לנטילה. האם אפשר לטבול את הידיים בים?

ת. יכול לטבול את ידיו במי הים, ויברך 'על נטילת ידיים'.

עזרה לילד ללא ידיעת ההורים

הלכתי לקנות במכולת, ולפניי עמד ילד שביקש לרכוש ממתק. כשהוציא את כספו התברר

בשולחן הסהור (ס"ס), וכן העלה החזו"א (ס"ג ס"ק כג). ולעניין מי ים יש עוד טעם לברך על נטילת ידיים ולא על טבילת ידיים בצירוף דעת המחצית השקל (ס"י קנט סק"י) הפרי מגדים (ס"י קנט סק"י) התפארת ישראל (י"ק), דייס פ"א (מ"ג) ושו"ת חקרי לב (י"ד ח"ד ס"י פח) שמי ים כשרים לנטילה אפילו אם לא הורחתו, כיון שכל הראוי לטבילה אין בילה מעכבת בו. ואף דלא קיימא לן כוותיה, יש לצרף את שיטתם כדי לברך על נטילת ידיים.

3 לכאורה דין זה להקדים הוא גם בתור בשאר מקומות, להניח לו לעקוף את שאר הממתנים, גם מפני כבודו וגם כדי שלא יתבטל מלימודו, וכן כתב האדר"ת (מכ"ק הגנויים בשיבת פניני), מובא בספר ההורו במדון חריבם עמוד שס"ו. בהיותו בדבולין הלכתי לדרוש ברופא. כשהתכוננתי להיכנס לחדר הרופא, נכנסה לפתע למסדרון אשה וטענה שכבר המתנה כאן,

1 בשו"ע (אח"ס ס"י קנט ס"ד) כתב לעניין מי מעיין שהם כשרים לטבילת ידיים. והוא הדין שמי הים כשרים לטבילת ידיים. וכן מבואר להדיא בשו"ת הרמב"ם (פאר הדור ס"א קא) ובפסקי ריא"ז (ברכות פ"ה הלכה ג הלכות נטילת ידיים אות יג) שהעתיקו המגן אברהם (ס"י קנט סק"י), וכן כתב המשנה ברורה (ס"י קס"ק לח וסק"מ).

2 בשו"ע (ס"י קנט ס"ט) 'המטביל ידיו אינו מברך על טבילת ידיים אלא על נטילת ידיים'. וכתב הרמ"א שיש אומרים שמברך על טבילת ידיים או על שטיפת ידיים, וכן עיקר. ועיין במשנה ברורה (ס"ק צז) שרבים מהאחרונים הסכימו כדעת השו"ע לברך על נטילת ידיים. אך הביא שהמגן אברהם (ס"ק לא) והחיי אדם (כלל ס"ט) והשו"ע הרב (ס"ד) כתבו שבאופן שהמים שטובל בהם פסולים לנטילה יברך על טבילת ידיים. אולם בכך החיים (ס"ק צז) הביא מכמה אחרונים לברך בכל אופן על נטילת ידיים וכדעת השו"ע, וכן כתב

פרטי דינים בענין המנהג להתענות בעת נפילת התפילין

הנה מחויבים אנו לנהוג כבוד בתפילין, אמנם, לצערנו, לעיתים רחוקות אנו רואים, שתפילין נופלים, חס וחלילה, או שכמעט מגיעים לידי נפילה. במאמר שלפנינו השתדלנו להקיף את הפרטים ההלכתיים הנוגעים בהלכה זו. ובתקוה שישארו הדברים בגדר 'הלכה ולא למעשה'...

מקור המנהג

מקור ויסוד למנהג המקובל בפי כולם, שכאשר נופלים תפילין ארצה, רח"ל, יש להתענות, מצאנו במגן אברהם בהלכות תפילין (או"ח מד ה) כותב וזה לשונו: ובמשפטי שמואל כתוב קצת סמך למה שנהגו העולם להתענות כשנפלו תפילין על הארץ. עכ"ל, והביאו המשנה ברורה (סי' מ סק"ה). והנה, במרוצת הדורות הביאו הפוסקים כמה וכמה פרטי דינים על מנהג זה. וננסה להקיף ככל שידנו מגעת ועל פי הספר פסקי תשובות שעוסק בקיצור בנושאים אלו ומפנה לספרי התשובות הדנים בענינים אלו.

אלו תפילין נפלו

והנה בספר הלכה למשה (סי' י) כתב, דכל מנהג זה הוא רק בתפילין של ראש, דקדושתן חמורה, ולא בתפילין של יד. אמנם בהגהות שואל ומשיב (סי' מד) הביא בפשיטות, דזהו בין בתפילין של ראש ובין בתפילין של יד. ומנהג זה ודאי נוהג אף בתפילין דרבינו תם, וכפי המובא בשערי תשובה (סי' לד) דקדושת תפילין דרבינו תם חמורה עוד יותר מתפילין דרש"י. ודבר מעניין הביאו משו"ת רבבות אפרים (ח"א סי' ל) שאם האדם עצמו נפל ארצה כשהיה מעוטר בתפילין - אין צריך תיקון על זה, וכפי המובא לגבי ספר תורה.

אופן הנפילה

והנה המגן אברהם הני"ל, כשהביא את המנהג להתענות, כתב: וצריך לומר דמיירי בלא נרתקו דהיינו, שאם נפלו בתוך הנרתיק אין צריך להתענות. אמנם באליה רבה כתב, דגם כאשר נפלו בנרתקן יתן פרוטה לצדקה, אמנם לדעת ערוך השולחן (או"ח מב ג) תאנה שנפל כשהוא בנרתק אטום לגמרי אין צריך שום תיקון וכפרה, וכן בשו"ע הרב לא הביא כלל דין זה בנפלו בתוך נרתקן. ובאופן שנפלו אחרי שכבר הניח התפילין בבתים, אז אם הקופסה אינה מכסה את כל התפילין ונגעה המעברתא או התיתורא ברצפה, אזי הוי ממש כנפלו בלא נרתקן, כן כתב בארחות חיים (פסיקא) בשם האשל אברהם מבוססאטש. ואילו בשו"ת שבת הקהתי מבאי בשם מוהר"א מבעלזא שהחמיר עוד, שאף כאשר לא נגעו המעברתא והתיתורא הוה ליה כנפלו בלא כיסם, כיון שקשרים אלו הם 'גוף הקדושה'.

זמן התענית

והנה כאשר נפלו לו תפיליו וחפץ לקיים את המנהג ולהתענות, נחלקו האחרונים מתי יתענה, דעת הגאון ר"ח פלאגי דיתענה למחרת, וזאת כדי שיוכל לקבל על עצמו את התענית באותו יום, ולצום למחרת. אמנם הסכימו הפוסקים כדעת מהר"ם ברונא בתשובתו, ששם לא טעם כלום עדיין בזה. ויתענה ביום, ואף יאמר 'עננו' במנחה. אמנם אם כבר טעם באותו יום, דשוב אינו יכול לצום בכאי גוונא, יתענה למחרת.

בדרך זו כדי לנהל משא ומתן, או שיש בכך משום גניבת דעת ושקר? ואם כבר נעשה הדבר והפועל הסכים, האם מותר ליהנות מן ההסכמה ולשלם לו את המחיר המופחת, או שיש חובה לשלם את המחיר שביקש בתחילה?

ת. לכתחילה אסור לעשות כן, משום 'גניבת דעת'. בדיעבד אף שעבר בעל הבית באיסור גניבת דעת, אין בכך כדי לבטל את הסכם השכירות. מאחר שהפועל ידע את מהות העבודה ואת השכר שעליו התחייב, וגמור בדעתו לעבוד בשכר זה, אין ההטעיה שנעשתה במסגרת המשא ומתן מבטלת את ההסכם, אף שהיא אסורה. לפיכך אין הפועל יכול לדרוש לאחר מכן את השכר שדרש בתחילה.

מתוך שהציע דירה והקונה ראה אחר פרוסם על הדירה בעיתון

מתוך פנה אליי והציע לי דירה למכירה. הוא מסר לי את פרטיה ואף ניסה לקדם את העסקה, עני, וצ"ע למעשה. אולם בנתיבות (סי' עב סק"ה) משמע שגם בהקפת חנות מצוה קעבד, עכ"פ. בזבזנו חריפה, וכ"כ בפלא יועץ (ערך הלוואה) ע"ש. 7 כמו שאמרנו בגמרא (חולין צד) 'אמר שמואל אסור לגנוב דעת הבריות, ואפילו דעתו של נכרי'. ופסק הרמב"ם (הלכות מכירה פ"ח ה"א) 'אסור לרמות את בני אדם במקח וממכר, לא לגנוב את בני אדם' נמצא כי 'לרמז' י"ש לבריות בדברים אסור. וכן נפסק בשו"ע (ח"מ סי' רכח ס"ו) 'אסור לרמות בני אדם במקח וממכר או לגנוב דעתם'. נמצא כי 'לרמז' י"ש פועל בחמישים, כשהדבר אינו נכון, אסור. י"ש בכך גם אונת דברים, כדברי השו"ע (שם ס"ד), שאם היו חזרים מבקשים לקנות תבואה, לא יאמר להם 'לכו אצל פלוני', והוא יודע שאין ללמכור. ובספר חסידים (סימן שי"א) כתב: אל יפתה לאדם בני אדם כך וכך רצו ליתן לו בסחורה או שיאמר אני קניתי בכך וכך ועל זה נאמר דיבור כוזב ולא ימצא בפייה לשון שקר, ואל יתעה החפצים לקנות שיראה להם פנים כאומר למכור אותם חפצים שבידו אין בלבו והם אינם קונים במקום אחר כי כסורים, שיהי ימכור להם, וכתבי (ויקרא כ"ה) 'לא תונ' שהנוהג בדברים, וכתבי (זכריה ט"ו) 'דברו אמת איש אל רעהו'.

ת. באופן שאף ללא המתווך היה בוודאות מגיע למידע זה בזמן קרוב מאד, אינו חייב לשלם.

העם כמתלוננים שקנה בית ביוקר מאד, שאל לוי נפתלי אם אמת הוא שרצה ליתן ש"ן ר"ט, והשיב לא היו יודעים מעולם, ותבע לוי לשמרון בדין, והשיב, בענין נפתלי, להשיב מחקי אמרתי שקר וזה דרך התגרים, ועל דבר השבועה הייתי אומר בפי ומבטל בלבי, ואם חטאתי אקבל דין שמים, ומלבד זה אמת נשבעתי, כי אם בו ביום נתן לי א' בעד הבית ת' ר"ט לא הייתי מוכר לו מפני השבועה כו'. והשיב החות יאיר: בענין מכירת הבית נ"ל דשמעון פטור מדין אדם, אף על פי שהתל גלוי בו בערממו שהתפאר שנפתלי ביקש ליתן לו ש"ן ר"ט, ולוי לא שאל פיו לפני קנייתו וסמך על הימנותיה, כי סבר מילתא דעבידא שמעון בו בערממו שהתפאר שנפתלי ביקש ליתן לו ש"ן ר"ט, ולוי לא שאל פיו לפני קנייתו חבירו ועל עצמו. ובענין השבועה, מה שאמר שמעון שהיה מבטל בלבו, אין זה מספיק אפילו בדין אדם כו', ומה שאמר שמעון נשבעתי, הגם ש"ל דזה 'סיפיק לדין אדם דנאמן לפרש דבריו, אבל בדין שמים מתחייב אפילו אמת שכונתו כך היה כו', וכל זה דוקא אם כבר פרע לוי לשמעון, משא"כ אם עדיין המעות בידו, נ"ל דהצי' למירע על דבריו, שאמר שכבר רצה נפתלי ליתן ש"ן ר"ט ונשבעת סמכתי, ו"ל דודאי שכה"ה הוא אומדנא מוכח שכתב ורא"ש (בתשובה כלל פ"א סי' א) דמהני אפילו במקר, וכמ"כ בהגהת רמ"א סימן ר"ז סעיף ד ע"ש.

9 כי אם התפרסמה הדירה לאחר כמה ימים, מכיון שהוא קיבל מידע על הדירה עוד בטרם התפרסמה בעיתון, נמצא שהמידע שקיבל הועיל לו לאותם הימים שהדירה עדיין לא הייתה מפורסמת בעיתון. ואף שלא נמכרה בינתיים, ואף הוא לא קנאה, מכל מקום הרי היה בידו מידע המועיל לקניית הדירה, שהרי מהזמן שהוא קיבל את המידע עד שהיה פורסמה בעיתון הייתה היתכנות שהיא תימכר לאחר, ונמצא שהמידע נחשב כמידע המועיל לקניית הדירה, ומידע זה הינו מידע שהוא לא היה מקבל אותו בעיתון. 10 כ"כ באגרות משה (ח"מ ח"א סי' מט), ובפשוטו מבואר שם דאף אם בשעה שראה את הדירה עדיין לא התפרסם העיתון, מ"מ כיון שבסמוך לו יצא העיתון ונמצא שהיה מגיע למידע זה בחינם, נמצא שלא הועיל לו.

חכם, לכן ברור הדבר שכאשר נמצא שם תלמיד חכם מפורסם, יש חיוב להקדימו בתור. אך לגבי אברך כולל, מן הנראה שאין חיוב לוותר על התור. ואולם אין ספק שהמוותר על תורו מתוך מטרה להרבות לימוד תורה, שזכו גדול.

אם יש חיוב למכור בהקפה לנזקקים

ברשותי חנות מכולת שכונתית, ולעיתים נכנסים לקוחות קבועים שמצבם הכלכלי דחוק, ומבקשים שאמכור להם את המצרכים בהקפה עד שיקבלו את משכורתם או קצבתם. מבחינתי, ניהול חובות וגבייתם מכבידים על הנהגות העסק, ולעיתים אף גורמים להפסדים ולעוגמת נפש. האם מוטלת על בעל חנות חובה להיענות לבקשתם ולמכור להם בהקפה משום מצוות הלוואה והחזקת ידי ישראל, או שרשאי לומר שמדיניות החנות היא מכירה במזומן בלבד?

ת. כתב החפץ חיים שבעל חנות שעיקר פרנסתו בכך, אינו חייב לתת סחורתו בהקפה.

להטעות פועל בקציצת השכר

שכרתי פועל לביצוע עבודה מסוימת. הוא ביקש שכר של 70 שקלים לשעה, אך רציתי להפחית את המחיר. כדי לשכנעו להתגמש, אמרתי לו שיש לי פועל אחר המוכן לבצע את אותה עבודה תמורת 50 שקלים לשעה, אף שבפועל לא היה אדם כזה. בעקבות דבריי הסכים הפועל להפחית את שכרו ולעבוד במחיר נמוך יותר. האם הנהיגו להשתמש

כשע"ה יושב והוא עומד זהו ביוון התורה. ובשו"ת ציץ אליעזר (ח"ח סי' טט) כתב ליישב מנהג העולם שכאשר התלמיד חכם בא לבסוף שלא להקדימו אל קודמו, מכיון שכל קביעה לפי התור שנוהגים בכל מקום למי שזא ראשון הוא כיוון שהוא רב ענין הנובע מזה התנהגותה והסכמה ציבורית בשתיקה כהדורה כדי שלא יבואו להתקוטט, ודינו כלל שאר הסכמות ותקנות בסדרי חברה וטובתה אשר חלים גם כאשר אין לה מקור מצד ההלכה. 4 הסמ"ע (סי' טו סק"ט) כתב דברי השולחן ערוך שם שמצוה על הדין להפך בזכותו של תלמיד חכם שזא לפניו לדון וזהו ודאי, ואף דאין להתמיד חכם בזמניו דין זה וכמו שכתב הרמב"ם (הל' סנהדרין פרק כד הלכה ב) והביאו הסוהר והמחבר סוף סימן זה ושרבו בני דיינים שאינם הוגנים כל שכן לענין תניית ליטרא דדהבא על בושתו ולענין התרת נדר בי"ד (ר"ח סי' א') ולענין לדון ביחיד דאין לנו דין יחיד בזמן הזה כמו שכתב בסיומן ג (סי' א'), ואף שיש לחלק מכל מקום נראה לי כמו שכתבתי. אמנם כתב התנח"ת (דברים ס"א) שלענין דיני קדימות של בעלי דינים יש עדיפות לתלמיד חכם גם בזמן הזה: 'ומכל מקום נראה דלענין לאקדמו כולי' עמלא מרוד דגם בזמן הזה דינא הכי, כיון שהטעם להקדים הוא שלא יבטל מתלמודו כמו שכתב הרמב"ם (מכובות ק), אם כן כל תלמיד חכם השוקד על תלמודו אף בזמנינו דין הוא להקדימו, וכן משמע מהסמ"ע עצמו שהעמיד דבריו בדין להפך בזכותו ולא נקט בדין הקדימה שנכתב ברישא וכו'. מבואר כי מאחר שהטעם להקדים תלמיד חכם הוא כבדי' לסייע לו שלא יבטל מתלמודו, נקט הפתחי תשובה שטעם זה תקף גם בזמן הזה ועל כן יש להקדים את דינו של תלמיד חכם גם בזמן הזה.

5 וכמו שכתב הפתחי תשובה (שם) ובסמ"ע (סי' טו סק"ט) כתב דברי השולחן ערוך שיש להקדים תלמיד חכם את כל תלמידי מוסד יתר ודאי שכרו הרבה מאד. 6 כ"כ החפץ חיים בספרו אבות חסד (סי' ס"ח) וכתב כמה טעמים: כיון שעיקר פרנסתו במה שקונה סחורה תמורת מה שמוכר, ואם יקבל לא יוכל לקנות סחורה. ועוד, שהקפת חנות אינה בכלל מצוות הלוואה. אך סיים כי אם בא עני יקבל לו מעט להחיות נפשו ויקיים

אמנם עדיין יש מקום לדון, שהרי טעם הנתיבות בשליח להולכה הוא מפני שלא נמסרו המעות אלא להעברה מיידית, ואילו כאן ידע אליהו מאיר שאליעזר עתיד לשהות עוד כעשרה ימים במקום הקיט קודם שישבו לניו יורק, ויש לומר שבתקופת ההמתנה עדיין אין דינו כשליח להולכה, אלא כנפקד שהמעות שוהות בידו. מאידך, אפשר לומר שאין בכך כלום, שסוף סוף כל מטרת המסירה הייתה אחת - להפקיד את המעות בגמ"ח - והעובדה שהשליחות תבוצע רק לאחר עשרה ימים אינה משנה את מהותה, ובפרט לאור גילוי דעתו של אליהו מאיר שאינו רוצה שיעשה במעות כל שימוש. ולמעשה נראה שעיקר הסברה נוטה שאסור היה לאליעזר להשתמש במעות.

זאת ועוד, כל יסוד ההיתר להשתמש במעות אצל שולחני בנוי על ההנחה שאין הבעלים מקפיד על השימוש. ואילו כאן גילה אליהו מאיר דעתו להיפך, שהקדים למסור את הכסף דווקא מפני שלא רצה שישאר בידו ויוציא ממנו לצרכיו, ונמצא שגילה בפירוש שהוא מקפיד שהכסף יתקיים כולו כדי להגיע לגמ"ח, ולא ייעשה במעות כל שימוש אחר שעשוי להפסידו שלא יגיע ליעדו בשלמותו. ועוד גם יתר על כך, שהרי מסתבר ביותר שכל ההיתר של שולחני להשתמש במעות הוא דוקא בסכום קטן שאם מוציאו תיכף יוכל להשיבו, אבל בסכום גבוה שהמפקיד חושש שלא יוכל אחר כך המשתמש להחזירו רק לאחר זמן, יש הקפדה ברורה וגדולה שלא יסכן הנפקד את המעות שיצטרך להמתין עד שיוכל להחזיר המעות.

מי זוכה ברווח

אלא שעדיין אין בכך כדי להכריע למי שייך הרווח. שהרי הרמ"א (שם ס"ו) פסק להדיא: 'ואם הרווח במעות, בין היה לו רשות להשתמש בהן או לא, אין צריך ליתן מן הרווח לבעל הפקדון'. וכתב הגר"א (שם ס"ק כו) שאפילו כשלא הייתה לו רשות להשתמש, הרי הוא כגזול, ומאחר שהמעות נכנסו לרשותו, אף הרווח שלו. ולכן אף אם אליעזר השתמש שלא כדין הרווח שייך לו.

ויש לדון עוד מצד מה שכתב הרמ"א עוד: 'ואם נתעסק בהן לצורך בעל הפקדון - הרווח לבעל הפקדון. ואם גילה דעתו שעסק לצרכו, או במקום שאסור להשתמש, שמסתמא עסק בהן לצורך בעל הפקדון, אינו נאמן לומר לעצמי עסקתי עד שיאמר כן בפני עדים'. ולפי פשוטם של דברים וכן ביאר הסמ"ע (ס"ק כ) נראה שבמקום שאסור היה להשתמש, מעמידים את העסק על דעת בעל הפקדון, והרווח לבעלים, רק אם גילה דעתו מקודם שמשקיע לצורך עצמו, באופן זה זוכה הנפקד ברווח. ובסמ"ע (שם) באר הגולה (שם ס"ק) ובביאור הגר"א (שם ס"ק כט) הקשו שבמרדכי (ב"ק ס"י קכה) ובשו"ת הרשב"א (ח"א סי' תתקלח) שהם מקור דברי הרמ"א משמע לאידך גיסא, שאפי' כאשר אין לנפקד רשות להשקיע לעצמו, מן הסתם השקיע לעצמו ואין אומרים שכדי להיכשל באיסור בוודאי השקיע עבור הבעלים.

ולגודל הקושיא, הנתיבות (שם ס"ק יב) פירש את דברי הרמ"א באופן אחר, ואף כתב שיש כאן טעות סופר, והעמיד דברי הרמ"א כאשר המפקד גילה דעתו שרצונו שהנפקד יעסוק בהן לצרכו, ורק באופן זה אמרין שמסתמא עסק בהן לצורך בעל הפקדון. ולדברי הנתיבות אין מכאן ראייה שהרווח לבעלים בכל מקום שאסור להשתמש. ואף סיים: 'אטו בשופטני עסקיני, שיטרח וייקח ההפסד לעצמו וייתן הרווח לבעלים'.

העולה מדברי הנתיבות שבכל אופן אף כאשר הנפקד משתמש וסוחר במעות הפקדון באיסור וללא רשות, הרווח שייך אליו ואין לבעל הפקדון זכות בו, ואם כן בנידון זה לא יהיה ניתן להוציא את הרווח מידי אליעזר. וראה בערך שי (שם ס"ו) שתמה על דברי הנתיבות, וסיים שאם המפקד תפס מהרווח אין להוציא מידו, כיון שיכול לומר 'קים לי' כדעות שבעל הפקדון זוכה ברווח, ואם כן, אם הוא מוחזק בממון אחר כנגד אותו רווח, יכול המפקד לעכבו בידו.

להלכה:

אליעזר לא היה רשאי להשתמש במעות, הן מצד דינו כשליח להולכה וכדעת הפוסקים שאין לשליח רשות להשתמש במעות, והן מצד גילוי דעתו של אליהו מאיר שהקפיד שלא ייעשה בהן כל שימוש, ובוודאי לא שימוש שיכול היה לסכן את המעות שלא יגיעו מיד לגמ"ח. אולם לאחר שכבר השתמש והרווח, נראה שאי אפשר להוציא ממנו את הרווח, מאחר שכתב הרמ"א שגם כשהשתמש בלא רשות הרווח לעצמו. ואף שנראה מהסמ"ע בדעת הרמ"א שבסתמא התכוון הנפקד שהרווח יהיה לבעל הפקדון, מאחר והקשו על כך מדבריהם המפורשים של הרשב"א והמרדכי, ודעת הנתיבות שגם מסתמא עוסק במעות על דעת עצמו, שוב אי אפשר להוציא את הרווח מידי אליעזר.

זקן, חולה, ובדורות האחרונים

בשו"ת חיים שאל (ח"א סי' יב) להגאון רבי חיד"א כתב, דזקן או חולה או חלוש שאין בכוחם להתענות, יפדו את תעניתם בצדקה. וביאר הדברי חיים דהיינו שיתן לצדקה סך הסכום שעולה לו סעודותיו ליום אחד. וכן כתב החיד"א לצורבא מרבנן שעל ידי התענית יתבטל מלימודו. ובשו"ת מהר"י ברונא (סי' קכו) כתוב, שהורה לנערים ללמוד שעתים או שלוש, ובשו"ת אז נדברו (ח"ח סי' כ אות ב) כתב שאם אפשר לעשות תענית דיבור בוודאי הוא משובח. ואילו בספר מרא דשמעתא (הל' תפילין אות כ"ב) כתב שהגה"צ רבי משה אריה פריינד, גאב"ד העדה החרדית, הורה ללמוד דף גמרא עם פירוש הרא"ש. ונהרא נהרא ופשטיה.

כשרואה תפילין שנפלו

כל זה כשנפלו התפילין מידו על הארץ, אך כשנפלו על ידי אדם אחר והוא ראה זאת, אין צריך להתענות, ובשונה מהרואה ס"ת שנפל, כי שם מחמירין כי שמירתו מוטלת על הכלל כולו, מה שאין כן תפילין. אמנם אם רואה תפילין שנשרפו רח"ל, צריך לקרוע, וכדאיתא בשו"ע יורה דעה (שם לו).

כשנפלו באונס

והנה דבר מעניין מצינו בשו"ת אגרות משה (ח"א סי' ג) שכתב: ואף על מי שהחזיק בידו ונפל ממנו באונס נמי לא שמענו שיצטרך להתענות. הרי שכל הנ"ל אמור דוקא בנפילה הנובעת מרשלנות וכדו' ולא בנפילה הנובעת מאונס, וכגון שנבהל מדבר מה ונפלו התפילין מידו, וכדומה. ואכן בספר דינים והנהגות כתב שהחזון אי"ש נהג תמיד לקרב גופו סמוך לשלחן בעת הנחת התפילין וחליצתן, כדי שאם יארע ויפלו, יפלו על השלחן.

תפילין פסולות וסופר סת"ם

תפילין פסולות שנפלו, כתב בספר אות חיים ושלום שאין צריך כפרה על כך. ואילו בתפילין כשרות שנפלו מידי סופר סת"ם, ולא הניחם אדם מעולם, כתב בשו"ת שבט הלוי שבאופן זה די בפדיון צדקה ואין צריך להתענות!

שריפת תפילין

ומעניין לענין באותו ענין, יצויין להמובא בספר שר התורה על הגה"ק ר' דוב בעריש ויזנפלד, הרב מטשעבין, שהעיד על עצמו, שאינו זוכר תשובה בהלכה שכתב אי פעם שגרמה לו לסערת רגשות, כמו התשובה שכתב בענין שנשאל במי שחלה רח"ל במחלה מדבקת, והיה צריך להיכנס לבית מסוגר בכדי שלא ידבק אחרים וכן כל החפצים והכלים שמכניסים לשם אח"כ יצטרכו לשרוף כדי שלא ידבק אחרים במחלתו, ונפשו בשאלתו אם מותר לו להכניס תפילין לשם, בידעו שאח"כ ישרפו אותם או שאסור לו וצריך לימנע מלהכניסם ובכך לימנע ממצות הנחת תפילין עד סוף ימי חייו. וכשנצרך להכריע בכזו שאלה היה נסער מכך כמה ימים, ואכן מעניין לראות הכרעתו שהסיק לאסור על הכנסת תפילין והנחתם באופן שודאי יגיעו לידי בזיון, ומוכיח דאף דקי"ל דגרם מחיקת השם שרי, היינו רק באופן שאינו ודאי מגיע לידי מחיקתו אך בנידון דידן דודאי ישרפו לבסוף התפילין אין שום היתר!

ובאגרות משה (ח"א סי' ד) להגאון ר' משה פיינשטיין נשאל ג"כ על דבר זה, וכתב לחלק בין נידון גרם מחיקת השם שמותר לנידון דידן דאסור, והוא משום דכתבי הקודש חמורים יותר משם בעלמא, ובהם אסור אף גרימת איבודם. ובהמשך דבריו מסתפק באם יכנס לבית החולים שם ביום בעודו מלושב בתפילין דאז היה מקום להתירו מצד עשה דוחה לא תעשה, אמנם לבסוף מכריע בראיות ברורות דלא תעשה ב'לא תעשה' כן לה' אלקים, שהוא מקור האיסור לבזות כתבי הקדש הינו איסור כה חמור שאף עשה אינו דוחה אותו. וממילא הכרעתו ברורה כדעת הרב מטשעבין לאסור להכניס תפילין לכזה חולה.

קדושת רצועות התפילין

בענין קדושת רצועות התפילין, ידוע כמה נזהרו הצדיקים בקדושתם. וידועה זהירותו של הגאון הקדוש ר' משה בצלאל אלתר הי"ד, אחי מרן ה'אמרי אמת' זיע"א מגור, שכאשר היה רואה בקצה ביהמ"ד מאן דהו המניח רצועותיו על הרצפה ברישול היה רץ אליו מקצה ביהמ"ד כדי להרימם מהרצפה ולנשקם ביראת הכבוד. סיפור פחות ידוע מובא (ראה קונטרס לקט הלכה עמ' צה) [נדפס לאחרונה שוב בתוך קדשי המקדש] בשם מי הים) על הצדיק הקדוש רבי יחיאל מאיר מגוסטינין, שפעם היה אמור לדבר אחרי התפילה עם יהודי בן טובים, אך לאחר התפילה סירב במפתיע להיפגש עימו, והסביר לו שלאחר שראה איך זלזל בקדושת רצועות התפילין שנגררו על הרצפה, שוב אינו חפץ לשוחח עימו.

ואחרי גדולי עולם אלו מה נאמר אנו, איזובי הקיר, ודאי עלינו להתחזק בכל הנ"ל ולהזהר במשנה זהירות בכבוד התפילין והרצועות, שהן מהלכה למשה מסיני, ובכך נזכה לכל הברכות, וכנאמר לאחר הנחת התפילין: 'ושמן הטוב תריק על שבעת קני המנורה להשפיע טובך לבירותיך'.

אם המקבל ספרים במתנה מקיים מצוות כתיבת ספר תורה

ד. אמנם כל זה הוא רק ליישב מנהג העולם שאין כותבים ס"ת. אבל עדיין יש להעיר, שהרי יש עוד חלק של המצוה שהוא בודאי חיוב גם בזה, והוא, לכתוב ולקנות ספרים הנצרכים לו ללמוד את התורה. וכמובאר בדברי הרא"ש הנ"ל. וכן נפסק בשו"ע י"ד (סי' ע"ב) ללא שום חולק, שהאידנא מצוה לכתוב חומשי תורה ומשנה וגמרא ופירושיה, ולא ימכרם אם לא ללמוד תורה ולישא אשה. וא"כ יש חיוב גמור לקנות ספרים הנצרכים לו ללמוד בהם דווקא, שהרי זה יסוד שיטת הרא"ש במצוות כתיבת ס"ת. ולשיטת הפרישה והש"ך ודעימיה, יוצאים בזה לגמרי מצוות כתיבת ס"ת. וכ"כ בערוך השולחן (י"ד סי' ע"ב) וכן, שלדעת הרא"ש צריך כל אחד לקנות לעצמו הספרים שלומד בהם.

ובאמת נראה שיש להזהר ללמוד דווקא מספרים שלו, ואין אפשר לקיים מצוות כתיבת ס"ת על ידי קניית ספרים, והרי המצוה היא דווקא לכתוב. והן אמת שיש הרבה פוסקים הסוברים שיוצאים גם ע"י קניה, מכל מקום דעת הרמ"א (י"ד סי' א') שאין יוצאים בקניה. ויתכן שגם בזמננו אפשר לצאת שיהא נחשב כתיבה על ידי שמגיה אות אחת בספרים שקנה, ובאופן זה יוצאים לכו"ע כמבואר ברמ"א שם, א"כ, אם ילמד בספרים שלו יוכל להגיה בהם הרבה פעמים [-שהרי אין ספק שגיאית], וע"י ריוח לקיים את המצוה. ומש"כ אלו שלומדים כל ימיהם בספרים שאינם שלהם, לא יצא להם להגיה את הספר, ויפסידו את שהיה נחשב להם על ידי זה - כאילו כתב כולו. על כן בודאי הרוצה לקיים מצוה זו כתיקונה, צריך להזהר ללמוד דווקא מספרים שלו, ובכך גם יזכה לברכת ספר החינוך (סוף מצוה תרי"ג): 'וכל המקיים אותה יהיה ברוך ויוחם הוא ובניו, כמו שכתוב 'כתבו לכם את השירה הזאת ולמדה את בני ישראל'.

ה. ובענין זה יש להעיר במנהג ישראל שקונים ספרים לחתן הבר מצוה, שולקחם לביתו במתנה, ולאכורה ליהעיר, שעל פי מנהג זה לאכורה אין יוצאים ידי חובת כתיבת ספר תורה, כיון שאין קונים בעצמם את הספרים. ולאכורה הוא כמו ספר תורה שהניחו לו אבותיו שחייב לקנות בעצמו, וכן מבואר בפתחי תשובה (י"ד סי' ע"ב) בשם המשנת חכמים, שמי שכותב ס"ת ונותנו לאחר במתנה אינו יוצא בזה. שאף הסוברים שיוצאים ע"י קניה, זה רק אם טרח והוציא כסף על כך, אבל אם בא אליו בלי טירחא הוא כירושא ואינו יוצא.

וליישב המנהג של ישראל, נראה שזה נחשב כאילו קונה בשליחות החתן, מדין זכין לאדם שלא בפניו, וממילא הוי כאילו הוא קנה בעצמו. וראה בפתחי תשובה (שם) שהביא בשם משנת חכמים הנ"ל שדן בזה א"י יוצאים ידי המצוה על ידי זכיה, ש"ל דלא הוי כזכות גמור, משום דניחא ליה לאינש למעבד מצוה בממוניה, עיי"ש. אולם בנידון דידן נראה, כיון שכן הוא המנהג שקונים לכל החתנים, ממילא כל שלא מיחה בזה, הוי כמגלה דעתו להדיא דניחא ליה בזה, ושפיר נחשב כאילו נקנה בשליחותו.

ו. עוד יש ליישב המנהג על פי דעת הגידולי הקדש (י"ד סי' ע"ב), שחולק על המשנת חכמים הנ"ל, וכתב שאם קיבלו במתנה יצא ידי חובתו, כיון שצריך לעשות קנין כדי לקנותו, א"כ הוי דומיא לקונה ס"ת, שלדעת הרבה פוסקים יצא, ואינו דומה לירושא, שבא לרשותו ממילא בלי צורך לעשות קנין, עיי"ש.

ויש נפקא מינה גדולה להלכה בין שני טעמים אלו: מצוות כתיבת ספר תורה, חלה מיד כשהאדם

קיום המצוה הוא רק על ידי כתיבת וקניית ספרים הנצרכים לאדם ללמוד בהם את התורה. ובספר החינוך (מצוה תרי"ג) כתב, דאין ספק שמקיימים המצוה גם בשאר הספרים שנתחברו על פי התורה.

ב. עוד אפשר ללמד זכות וליישב מנהג העולם, כי לקיים מצוה זו, כתיבת ס"ת, צריך דמים מרובים, ורוב אנשים אין ידם משגת להוציא סכום רב הנצרך לזה. וכבר כתב הרא"ש (הל' ספר תורה סי' א') שמצוה זו מוטלת על כל איש מישראל 'אשר ידו משגת'. וכן לשון הטור (י"ד סי' ע"ב). ויפה ביאר בשו"ת אגרות משה (י"ד סי' ח"א סי' קסג) שלכאורה תמוה לשון זו של הרא"ש והטור, שהרי כל המצוות אם אין לו במה לקנות פטור ולאזוה צורך כתבו את זה כאן. אלא הטעם שכתבו כן הפוסקים, משום שכיון שמצוה זו עולה לסך גדול אשר לרוב העולם הוא הון רב שאין מחוייבין להוציא, ואם היה סותם לשון, היה מקום לטעות, שחייב להוציא על מצוה זו אף הון רב, לכן כתבו שלא נטעה אלא שרק העשירים שידם משגת חייבין. ובשאר מצוות סתמו שחייבין, משום דרובא דרובא יכולין לקנות ציצית ותפילין ואתרוג, שהוא רק סך קטן, ולא יבואו לטעות מזה.

ושיעור הדבר מתי פטור מלקיים מ"ע בגלל שאין ידו משגת, עיין בשו"ע (או"ח סי' תרנ"ו) דאינו חייב להוציא הון רב על מצות עשה, וברבינו ירוחם (הובא בב"י שם) כתב, דהשיעור הוא עד עישור נכסיו, ועי"ש בבית יוסף ובמג"א (ס"ק י) ובאליה רבה שם, ובמשנ"ב (ס"ק ה) וביאור הלכה שם. ומטעם זה רוב הציבור פטורים מלכתוב ס"ת.

וכ"פ במקדש מעט (סי' ע"ד ע"א, עיי"ש). ובשו"ת אגרות משה (שם) כתב עוד, דלמעשה א"צ להוציא אפילו עישור מנכסיו, שאפשר לסמוך על רוב הפוסקים לדינא שאף עישור נכסיו לא מחוייב להוציא, ומטעם זה הרבה גדולי תורה ויראי ה' לא קיימו את מצוות כתיבת ס"ת לא בס"ת ואף לא בקניית ספרים שיש בהם כדי לצאת ידי חובת המצוה להרא"ש, משום שלא היו עשירים, והיה זה נחשב להם הון רב. והוסיף שאם אחד רוצה להוציא על מצוה זו עד חומש הרשות בידו מדינא, אבל מסופקני אם יהיה רוח חכמים נוחה מזה, כי הרי לא יוכל שוב לקיים מצוות אחרות וצדקה אם יוציא חומש מנכסיו על ס"ת וספרים, דאסור לבזבז יותר מחומש. אבל עד מעשר מנכסיו, כהר"י ירוחם, אף שאין לחייבו משום עשר לסמוך על רוב הפוסקים, מ"מ אם יחמיר להוציא עד מעשר, על זה יהיה רוח חכמים נוחה ממנו. עכ"ל.

אמנם עדיין יש להעיר, למה אין חיוב ללמוד אומנות הכתיבה, שזה אינו עולה הון רב, כדי שיוכל לכתוב בעצמו. אולם י"ל, שהזמן המרובה שיצטרך להשקיע כדי לכתוב ס"ת, ג"כ נחשב להוצאה גדולה שאין חייבים בה.

ג. עוד יש לצרף כדי ללמד זכות וליישב מנהג העולם, את שיטת השאגת אריה (סי' לו), שכתב שבזמן הזה פטורים מלכתוב ס"ת כיון שאין אנו בקיאים בחסירות ויתירות, וס"ת שחסר או יתר בו אות אחת פסול. וראה בשו"ת חתם סופר (או"ח סי' נ"ג) שטעם זה לא תינקל חז"ל ברכה על מצוות כתיבת ספר תורה, עיי"ש.

והגם שיש עוד הרבה פוסקים שחולקים על השאגת אריה, ודעתם שגם בזה"ל אפשר לקיים את המצוה כתיקונה, כאשר כותבים לפי ספרי המסורת, וכפי שהוכרע בפוסקים שיש לכתוב. מכל מקום דעתו של השאגת אריה חזי לאיתורפי סכנין לשאר הטעמים. באופן שיש לנו כעין ספק פשוט אם חייבים לקיים המצוה על ידי כתיבת ס"ת. ויש די בטעמים אלו ליישב מנהג רוב העולם.

א. כאשר ילד מישראל נהיה בר מצוה ומתחייב בתרי"ג מצוות, חל עליו מצוה האחרונה שבתורה שהיא כתיבת ספר תורה, שנאמרה בפרשת האזינו 'ועתה כתבו לכם את השירה הזאת'. אמנם למעשה רוב אנשים בזמננו, אינם מקיימים מצוות כתיבת ספר תורה על ידי כתיבת ס"ת בעצמם או ע"י סופר בשליחותם, וכן במשך הדורות לא קיימו מצוה זו אלא רק יחידים. וכבר תמה על כך בשו"ת באר שבע (קונטרס באר מים חיים סי' טז), וזה לשונו: 'אני טרם אכלה לדבר ראיתי כי טוב להעיר על ענין יקר ערך, אשר מנעורי הייתי משתומם, ושאלתי לחכמים ואין מגיד לי, על מה סמכו העולם שאינם מקיימים מצוות עשה המפורשת בתורה 'ועתה כתבו לכם את השירה', כלומר כתבו לכם תורה שיש בה שירה זו, לפי שאין כותבין את התורה פרשיות פרשיות, כדאיתא בפרק הניזקין (גיטין ס.א) אף על גב שהניחו לו אבותיו ס"ת מצוה לכתוב משלו, כדאיתא בפ"ב דסנהדרין (כ"א), ואם אינו יודע לכתוב אחרים כותבין לו, ואפילו רבנן קשישי דמדקדקי במעשייהו טובא לא ראיתי שזוהרו במצוה זו כי אם אחד מעיר ושנים משפחה'. עכ"ל.

והגאון בעל שו"ת חות יאיר, בתשובה הנדפסת בשו"ת חוט השני (סי' יט) כתב ליישב מנהג העולם, שסומכים על שיטת הרא"ש המובא בטור ושו"ע י"ד (סי' ע"ב), שהאידנא המצוה היא לכתוב גמרא ופירושיה. וכתב על דברי הבאר שבע: ובסוף ספרו נשתומם מאד על שנמנעו לגמרי בזמננו מלקיים מצוות עשה דכתיבת ס"ת, ובלי ספק שנעלמו ממנו דברי הרא"ש שהביא בנו הטור ביו"ד סי' ע"ד ותפסם מהר"ך בפרישה כפשט, ואף דבית יוסף ובה"ח תמהו ופרשו עיי"ש, מכל מקום לולי האשתמיטתיה לא הוי משתמיט מלזכרם. עכ"ל.

והחיד"א בספרו ברכי יוסף (י"ד סי' ע"א) כתב, שבדאי לא נעלמו דברי הרא"ש מהבאר שבע, שהרי בספרו שם (סי' לה) כשדן אם מותר ליישב על ספסל אחד בשוה עם הספרים, כתב שבזמננו צריך להזהר יותר בכבוד הספרים, היות שהרא"ש כתב שהאידנא הגמרא ופירושיה הן הן הספרים שמצווים לכתובם, וגם שלא למכרן לא ללמוד תורה ולישא אשה כמו בס"ת, עיי"ש. אלא הטעם שהבאר שבע לא הביא את דברי הרא"ש כדי ליישב מנהג העולם, הוא משום שסובר כדעת בית יוסף והב"ח ודעימיה, שגם לדעת הרא"ש יש מצוה לכתוב ס"ת גם בזה"ל, ורק יש גם מצוה לכתוב שאר ספרים שצריך בשביל לימודו.

[ויש לציין שבנוסף למה שהביא החיד"א, ראה שם עוד בס"י מא, שג"כ מביא דברי הרא"ש שבזה"ל יש חיוב לקנות ספרים לצורך לימודו מדין מצוות כתיבת ס"ת, עיי"ש. וכן הביא עוד את דברי הרא"ש בס"י מג שם, וז"ל: 'ובפרט לפי מה שכתב הרא"ש בהלכות קטנות בהלכות ס"ת, והטור י"ד הביאו בסמ"ר ר"ע, דכל אותן דינין הנזכרין בגמרא על ס"ת, שחייב כל אדם לקנות לעצמו ס"ת, ושלא למכרו אם לא ללמוד תורה ולישא אשה, כולם נהיגים האידנא בחומשים משנה וגמרא ופירושיה, כי בהן למדין עכשיו פירוש המצוות והדינין על בורין, עיי"ש. על כן אתה הראית לדעת עין רואה ואוזן שומעת שראוי ונכון לנהוג קדושה גדולה במשנה וגמרא ופירושיהן מפני שיש בהן סרך קדושת ס"ת'. עכ"ל].

ומתוך דבריהם יוצא לנו לימוד זכות על רוב העולם שלא קיימו מצוה זו, שלפי שיטת הפרישה (י"ד סי' ע"ב) והש"ך (שם סי' ה) ודעימיה בדעת הרא"ש, בזמן הזה אין חיוב לכתוב ס"ת, ויתכן גם שאין יוצאים ידי המצוה באופן זה, אלא אופן

עיונים בברכת ברוך שפטרני

ברכה זו בגמרא. ואפשר גם משום שמדאורייתא אינו נעשה גדול עד שיביא ב' שערות. אמנם יש אומרים (הגר"א ומהרי"ל) שיברך עם שם ומלכות, משום שהזכר במדרש, ואפשר לסמוך על חזקה דרבא שמסתמא הביא ג"כ ב' שערות, ולפי דעתם צריכים השומעים לענות אמן. והכריעו הפוסקים (כפ' החיים, החזו"א, הגרש"א) שיברך בלי שם ומלכות, משום ספק ברכות להקל. ובלבוש כתב הטעם, מפני שאין זה דבר ברור שנפטר הברך מעונשו, שאם אוחזין מעשה אבותיהם בידיהם, נענשים בעוון אביהם, כדכתיב 'פוקד עוון אבות' וגו'.

ברכה שלא בפני הנער: ברכה זו יש לברך בנוכחות הנער, שהרי אומרים 'שלוה', ומצינו בכמה מקומות ש'זה', הוא דבר שמראים עליו באצבע, כגון: 'זה' א-ל, החודש 'זה', לכם, בעבור 'זה', ו'זה' לכם הטמא, ועוד. ולכן אם האב בחו"ל ימתין עד ל' יום כדי לברך בנוכחותו, וכמו שמצינו בברכת הגומל, שאפשר להמתין עד ל' יום כדי לברך יותר בהידור (שו"ת בצל החכמה ח"ה סי' קלב), ואם לא יזדמן לו לברך בעת קריאת התורה בנוכחות בנו, יברך בסעודת הבר מצווה כשהנער מברך על הכוס, שבוה ניכר גדלותו. ואם אינו נמצא כלל איתו, יברך שלא בפניו (בצ"ח שם), ובקצות השולחן (סי' סה ס"ק יד) כתב שאין לברכה זו זמן קבוע, ואם איתר יכול לברך כל זמן שירצה.

וכשמברך שלא בפניו יאמר: בני פלוני נעשה בן י"ג שנה וכו', כדי שיהא משמעות לדבריו (בצ"ח שם).

האם מברכין ג"כ על בת: הפמ"ג (א"א שם סק"ה) תולה זאת בטעם ברכה זו: לפי המגן אברהם, שטעם ברכה זו שנפטר מחינוכו, בבית לא שייך ברכה זו, כי האב אינו מחוייב בחינוך בתו, וגם לדעת הסוברים שבבת ג"כ מחוייב, מ"מ אין בה כ"כ הרבה מצוות. ובכפ"ח חיים (סי' רכה סקט"ו) כתב טעם אחר, כיון שדרך הבת שניזונת מבית אביה עד הנישואין, בידו להוכיחה עד נישואיה, ולא נפטר עכשיו מחיוב חינוכה.

אמנם לטעם השני, שמעכשיו אינם נענשים בחטא, מקשה הפמ"ג מדוע שלא נברך ג"כ על בת. ובכפ"ח חיים (שם) תירץ, שבת יש לה ג"כ מזל של בעלה, שמכריזין בת פלוני לפלוני, ואפשר שמזל הבעל יגבר ולא תיענש הבת בחטא האב, ולכן לא תיקנו לברך על הבנות. ועדיין יש להעיר מהגמ' בשבת (לב): שמוכא שם שבעוון נדרים [וכו'], איזה הן מעשה ידיו של אדם, הן אומר בניו ובנותיו של אדם. ומשמע שגם בנותיו נענשות בעוונותיו, וצ"ע.

מתי מברכין ברכה זו: באלה רבה (סי' רכה ס"ק ה) כתב, שיברך כשקורא בתורה, לפי שאז נודע שהוא גדול, שהרי אסור לקטן לקרוא בתורה מפני כבוד הציבור, אבל לעלות לתורה יכול גם קטן, כדאי' בס' רפ"ב שקטן עולה למנין שבעה. ויש קהילות שנוהגים לקרוא את הקטן לעליית מפטיר, והוא קורא את המפטיר ואת ההפטרה.

ובשער הציון (שם סק"י) כתב, שלמנהגינו היום שהקטן אינו עולה לתורה כלל, ממילא אף שרק עולה לתורה מבלי לקרוא בקול, נודע בזה לכל שנעשה בר מצווה, ויכול האב לברך. ובערוך השולחן (שם סק"ד) כתב, שהרבה נהגו לברכה בשם ומלכות בעת קריאת התורה, כשקוראים נער בר מצווה לעלות לתורה אם ביום שנעשה בר מצווה הוא יום של קריאת התורה או למחרתו. ומשמע מדבריו שאפשר לברך את הברכה הזו גם אם עלה לתורה לראשונה בימי החול. וכתב בקיצור שו"ע (סי' סא סק"ה) שהאב מברך לאחר שגמר הנער ברכה אחרונה. [ואגב, מעניין לציון שנוסח הברכה שהוא מביא שם הוא (כמעט כלשון הרמ"א, בשינוי קטן): 'ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר פטרני מעונשו של זה', עכ"ל. ודלא כמנהגנו (ע"פ הרמ"א) לברך רק 'ברוך שפטרני מעונשו של זה', בלי שם ומלכות].

נוסח הברכה הוא: אשר פטרני מעונשו של זה, ומשמע שהאב נפטר רק מהעונש של הברך אבל אינו נפטר מזכויותיו, וכל הזכויות שהבחור יעשה במשך חייו, כולם נזקפים לזכות האב שחינך את בנו לתורה ולמצוות ולמידות טובות, וכמו שאמרו חז"ל ברא מזכה אבא.

בשו"ע סימן רכ"ה סעיף ב' מביא הרמ"א דעת י"א, שמי שנעשה בנו בר מצווה מברך 'ברוך אתה ה' אמ"ה שפטרני מעונשו של זה', וטוב לברך בלא שם ומלכות. ע"כ.

כמה טעמים נאמרו על ברכה זו, אך ראשית כל נביא את המקור הראשון לזה. בבראשית רבה פרשת תולדות (סג, ט) על הפסוק ויגדלו הנערים מביא המדרש, א"ר אלעזר, עד י"ג שנה חייב אדם להטפל בבנו. מכאן ואילך אומר ברוך שפטרני מעונשו של זה, ע"כ.

ובפשטות הכוונה שחייב לחנכו במצוות ולחכמו בתורה, כדאיתא במשנה אבות (פ"ה מ"א) בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה, בן שלש עשרה למצוות. וכשאינו מחנכו כראוי נענש בגללו. ומכאן ואילך, שנעשה איש, מחוייב הברך בעצמו להתחזק במצוות השם יתברך, והאב נפטר ממנו. אמנם יש שפירשו (לבוש, מחצית השקל יפה תואר) שכוונת הברכה היא שיד עכשיו היה הברך נענש בסיבת האב. וכמו שמצינו (שבת לב:) בעוון נדרים מתים בניו ובנותיו של אדם, שנאמר 'אל תתן את פיך לחטיא את בשרך' וגו' וחיבל את מעשה ידיך. וכן נמנו שם עוון ביטול תורה, ציצית, מזוזה, שנאת חנם. וכשהבנים נענשים בגלל, חל עונש גם על האב שגרם מיתה לבניו, כדאי' (שם קמט:). כל שחבירו נענש על ידו אין מכניסין אותו במחיצתו של הקב"ה, ועכשיו כשהן יוצאים מרשותו מודה ומברך שנפטר מעונש זה. וטעם זה כתב גם כן האור החיים הקדוש (פר' משפטים, עה"פ כי תצא אש וגו' שלם ישלם המבעיר), שלעתיד לבא 'הקוצים' - הרשעים יענשו, שבסיבתם נגרם מיתה לצדיקים וגאונים עולם, ולכן הצדיקים, כשהיו בנייהן מגיעים לכלל שנים שאינם נלכדים בעוון אביהם, היו שמחים ואומרים ברוך המקום, שפטרם מעונש זה.

אלא שהמדרש הנ"ל לכאורה אינו מסכים לפירוש זה, 'חייב אדם לטפל בבנו' משמע שנפטר מעול החינוך. ואולי יש לדחוק ש'להטפל' זה מלשון 'טפל ועיקר' שעד י"ג שנה בנו הוא 'טפל' לאב, ונחשב כאחד מאביו, וממילא נענש בסיבתו, ומכאן ואילך יוצא מרשותו וכבר אינו 'טפל' אליו, ולכן אינו נענש בגללו.

ובחתם סופר (עה"ת, מהד' שטרן, פר' משפטים ד"ה א"נ י"ל) רוצה לחדש ששני הפירושים עולים בקנה אחד, וכוונה אחת להם, שמכיוון שיש חיוב על האב לחנך את בנו, וכשהוא ואינו מחנכו חל על האב עונש ויחלה ח"ו, ואפשר שישלם בנו ההוא, בר מינו, ושוב חוזר ונענש האב על שגרם למיתת בנו, ונמצא בידו שתי עונות: א. שלא חנך בנו כראוי. ב. שגרם מיתתו. ועכשיו שגדל, נפטר משני אלו העונות.

ובקדושת ציון כתב ששמע מהרה"ק רבי יחזקאל משינאווע זי"ע, שכוונת הברכה היא, שהאב מודה ומברך שבנו הגיע לגדלות ולא נלקח ממנו בסיבת עוונותיו, וזה מתברר כעת, בהגיע גמר הפטור. ושם מביא בדרך צחות על יעקב אבינו ע"ה, שאמר על בני יוסף 'מי אלה', שאינם ראויין לברכה (רש"י פר' ויחי), שבראותו קדושת בני יוסף תמה עליהם 'מי אלה', שאינם ראויים לברך עליהם 'ברוך שפטרני'. ואפשר שזו הסיבה שאומרים אותו בלי שם ומלכות, להראות שאינו דבר ברור, ויתכן שהבחור דנן ישימהו הקב"ה כאפרים וכמנשה שאין ראוי לברך עליו ברכה זו.

מדיני הברכה:

האם מזכירין שם ומלכות: ברמ"א כתב שטוב לברך בלי שם ומלכות, משום שזו הוזכרה

נעשה בר מצווה (ככל המצוות, ראה מנחת חינוך, מצוה תריג). וכאשר הבחור בר מצווה מקבל ספרים במתנה בסעודת בר המצווה שלו, כפי שהוא מנהג העולם, א"כ נמצא שקנו זה עבורו כשעדיין היה קטן, וממילא תלוי בשני טעמים הנ"ל. שאם הטעם שיכול לצאת הוא מדין זכיה ושליחות, לכאורה אינו יוצא אם קנו לו הספרים כשעדיין היה קטן, אולם לדברי הגידולי הקדש, שפיר יכול לצאת בזה כיון שאת הקנין עשה כשהוא כבר בר מצווה.

וראה בגמרא בבא בתרא (נב:). קיבל מן הקטן יעשה לו סגולה. מאי סגולה, רב חסדא אמר ספר תורה. ופירש שם הריטב"א, שספר תורה לאו דווקא, אלא הכוונה לספרים. אמנם בחתם סופר שם כתב שהכוונה דווקא לס"ת, כיון שכל אחד חייב לכתוב ס"ת, א"כ כאשר יגדל הקטן יהא לו ס"ת כדי לקיים בזה מצוותו, עיי"ש בדבריו. ולכאורה יש להעיר על זה, איך הקטן מקיים מצות כתיבת ס"ת בספר תורה זה שכתבו לו כשהיה קטן. וצ"ל דס"ל לחתם סופר שיוצאים בקניה, וס"ל כדעת הגידולי הקדש, שכאשר עושה מעשה קנין נחשב שקנה, ויוצא לפי שיטת הסוברים שיוצאים בקניה.

[ובשו"ת שבת הלוי (ח"ה סי' קנט) כתב, שלדעת הפוסקים שיוצאים בקניה, יוצאים גם ע"י מתנה, ולא מטעם זכיה כשליחות, אלא משום שלדעתם עיקר הדבר הוא שצריך שיהא לו הס"ת, ואינו משנה איך הגיע לידו, עיי"ש. ודבריו יש להם מקום רק אם נימא שלשיטה זו יוצאים גם בירושה, וכמשי"כ בשו"ת בית הלוי (ח"א סי' ו) שדעת רש"י דלא קי"ל כדברי רבה בסנהדרין שם, וס"ל לרש"י שגם בירושה יוצאים, ולפי זה נראה שפיר שגם במתנה יוצאים. אמנם הרי הרמב"ם (הל' ס"ת ריש פ"ז) ושו"ע (יו"ד ריש סי' ער) פסקו להדיא כדעת רבה שאין יוצאים בירושה. והפוסקים שס"ל כרש"י, ה"ה הט"ז שם (סי' א) ודעימיה, ע"כ ס"ל שיש חילוק בין אם קיבלו בירושה או כאשר קנה בעצמו, וכמו שכתב בשו"ת בית יהודה (יו"ד סי' כג) ושו"ת רעק"א (מכת"י, גשטטער, יו"ד סי' עג) וכמבואר בערוך השלחן שם (סעי' ט), וא"כ בודאי אין יוצאים ע"י מתנה אלא מדין זכיה ושליחות, או כדעת הגידולי הקדש הנ"ל, שמתנה נחשבת לקניה, כיון שצריך לעשות קנין].

